

DESCARTES

Un filosof dincolo de orice îndoială

Jaume Xiol

LITERA

București
2020

CUPRINS

Descartes, punctul de plecare al modernității filosofice	9
Descartes, părintele filosofiei moderne	10
Viață, operă și context istoric	13
Între ortodoxie catolică și iubire de adevăr	15
<i>Războaiele religioase în Franța</i>	
<i>sau „Parisul merită o slujbă religioasă“</i>	17
Copilărie și formare școlară	20
Modernitatea la Descartes	25
Aventuri și cercetări științifice	31
<i>Visul revelator</i>	33
În căutarea unui vis	34
Perioada de maturitate (1628-1650)	39
Proiectul cartezian și revoluția științifică	43
Proiectul cartezian	46
Necesitatea proiectului	49
<i>Epidemie de iraționalism</i>	51
Revoluția științifică	53
De la cosmosul închis la universul infinit	54
<i>Ciocnire cu Biserica</i>	57
Fizica antică	58
Metoda cunoașterii la Descartes	65
Matematizarea rațiunii	68
Cum se aplică metoda?	70

Despre deducție în științele empirice	73
Despre experiment în știință	76
Despre deducție logică în știință	79
De la îndoială la <i>cogito</i>	83
Originea filosofiei: îndoiala metodică	84
<i>Să te îndoiești de toate?</i>	84
Să te îndoiești de simțuri	85
Îndoiala referitoare la cunoașterea științifică	87
Îndoiala referitoare la științele matematice	90
<i>Un precedent al cogito</i>	91
<i>Cogito</i> : adevărul evident	93
<i>Cogito</i> și Dumnezeu	95
<i>Cogito</i> , adevărul înțeles intuitiv	97
Depășirea solipsismului: existența lui Dumnezeu	97
Critici și obiecții la tezele lui Descartes	102
Dumnezeu nu înșală	104
Existența lumii exterioare	106
Concepția metafizică despre natură	109
Concepția geometrică a realității	113
Lumea ca un mare mecanism	117
Ființa omenească este un mecanism?	120
Concluzii: moștenirea carteziană	123
Tranziție spre filosofia modernă	125
Filosofia carteziană și începuturile Iluminismului	127
<i>Opere principale</i>	133
<i>Cronologie</i>	137
<i>Indice de nume și de concepte</i>	142

Descartes, punctul de plecare al modernității filosofice

„Cuget, deci exist“ („*cogito, ergo sum*“), cuvinte arhicunoscute pe care le-am auzit cu toții sau le-am citit cel puțin o dată, este cea mai cunoscută frază a lui René Descartes, filosoful francez prin excelență, și una dintre cele mai populare din istoria gândirii. Trebuie să recunoaștem că, la prima vedere, aceste cuvinte pot părea puțin obscure, dacă nu chiar evidente. „Cuget, deci exist“, ne repetăm: bine, și mai ce? Unde-i esența? Ascund vreun mister accesibil doar inițiaților sau reprezintă o banalitate solemnă?

Întrebări de acest gen nu îl privesc numai pe Descartes; cu siguranță la fel li se întâmplă multor altor filosofi, tot atât de celebri, care fac parte din tradiție și pe care se presupune că e bine să-i cunoaștem, chiar dacă vorbele lor ni se pot părea mai puțin clare. Pur și simplu, ne spunem, fac parte din lista celor mari și așa trebuie să îi considerăm. Chiar dacă a accepta *a priori* aceste afirmații este într-un fel extrem de antifilosofic, tot trebuie să începem de undeva. Nu e altă soluție. Acesta este astfel „argumentul nostru circular“, presupunerea inițială, bazându-ne pe tradiție, a ceea ce doar la sfârșit va putea fi

justificat rațional: a demonstra că Descartes este unul dintre titanii gândirii filosofice. Va rămâne să judece cititorul dacă enunțul „cuget, deci exist” (sau *cogito*-ul, cum e cunoscut în general) este o emblemă bună a filosofiei carteziene.

Descartes, părintele filosofiei moderne

Tradiția filosofică l-a considerat pe Descartes „părintele modernității”, titlu relevant și poate chiar puțin pompos, dar, în orice caz, un motiv mai mult decât suficient ca să i se dea atenție. După cum subliniază manualele de istorie a filosofiei, cu el dispăre imaginea lumii creată de Antichitate, cea zămislită de Platon și de Aristotel (păstrată și alimentată de creștinismul medieval) și odată cu el iese la iveală o lume nouă – a noastră – născută odată cu apariția științei moderne, știința cu caracter empirico-experimental pe care azi o cunoaștem cu toții. Acestea sunt coordonatele de la care trebuie să pleci ca să-l citești pe Descartes.

Protagonistul nostru aparține generației de filosofi care au pus bazele noii științe responsabile cu sfârșitul vechii paradigme a cunoașterii. O revoluție în cunoaștere care a avut repercusiuni culturale foarte profunde, despre care acum abia dacă ne putem face o idee precisă. Descartes a jucat un rol fundamental în această mișcare nu numai pentru contribuția sa ca om de știință, ci și pentru efortul de a pune bazele filosofice ale noii cunoașteri, atât în dimensiunile sale metafizice (ce este realitatea, care sunt proprietățile ei fundamentale), cât și în cele epistemologice (ce criterii definesc adevărul, ce și cum putem cunoaște). În afara faptului că a colaborat la gestația noii cunoașteri, așa cum au făcut-o și alți oameni de știință contemporani cu el, Descartes a stabilit explicit, plecând de la un program filosofic foarte

conștient, noile idei despre ființă și despre cunoaștere care se impuneau. Nu a fost simplu să-și ridice cu adevărat opera deasupra celorlalte, lucru ce i-a adus faimă nepieritoare și un loc în istoria filosofiei – și asta este rațiunea pentru care încă merită să ne ocupăm de el.

Cu siguranță, odată cu Descartes și cu noua interpretare a realității și a cunoașterii de care avea nevoie știința modernă, s-a deschis un drum nou în lumea ideilor, care a reprezentat o fractură în raport cu toată filosofia anterioară. Plecând de la tezele și raționamentele lui și confruntându-se cu acestea, toți filosofii de după el au trebuit să ia o poziție. Au urmat discuții și problematice a căror dezvoltare a generat familii filosofice distincte cu care, convențional, istoriile gândirii au încercat să organizeze bogăția evoluției sale. Dialogând cu opera sa, urmându-i raționamentele fundamentale sau opunându-se lor, au intrat în scenă ceilalți filosofi pe care tradiția i-a considerat canoane ale modernității filosofice. Pascal (1623–1662), Malebranche (1638–1715), Spinoza (1632–1677), Leibniz (1646–1716) în Europa continentală; Hobbes (1588–1679), Locke (1632–1704), Berkeley (1685–1753) și Hume (1711–1776) în lumea anglo-saxonă; nici unul dintre ei și nici discuțiile împărtășite de ei nu ar putea fi înțelese fără să te referi la Descartes și la problemele puse de el.

Vom vedea sfera de aplicare a tuturor acestor schimbări în ontologie (modul de a înțelege ființa) sau în epistemologie (teoria cunoașterii) pe măsură ce vom porni să citim, expunând sistematic filosofia lui Descartes.

Viață, operă și context istoric

Viața lui Descartes s-a desfășurat într-o perioadă istorică de tranziție în care au dispărut treptat elementele care caracterizau vechea lume medievală, fiind înlocuite de noua ordine a modernității. Acest proces lung și profund de schimbări sociale, culturale, economice și politice a fost caracterizat, printre altele, de extinderea progresivă a raționalității în cele mai diferite medii ale vieții. Procesul a avut o asemenea importanță încât unii au interpretat gândirea lui Descartes chiar în funcție de spiritul nou care definea această perioadă istorică. Din această perspectivă, filosofia lui exprimă renașterea culturală care, în sens general, a implicat modernitatea, rezultată în parte din renașterea orașelor și din răspândirea lumii burgheze. Descartes a reprezentat – ca puțini înaintea lui și după el – manifestarea forței crescânde a unei raționalități care începea să vrea să fie autonomă și eliberată de înrobirea religiei și care dorea să se asigure cu propriile mijloace de ceea ce moștenise drept cunoaștere din tradiție. Puterea subiectului și a rațiunii sale, conform progresului modernității, este, potrivit acestei interpretări, învățătura lui Descartes.

Pe plan politic, viața filosofului a coincis cu înlocuirea treptată a vechiului particularism feudal, care se întemeia pe o sumedenie de obligații personale, cu noul stat-națiune, care în Franța secolului al XVII-lea își are una dintre expresiile ei maxime. Ceva analog se întâmplă pe plan economic; burghezia începe să construiască lumea pe care o cunoaștem azi, concentrată în orașe cu economie mercantilă și deschisă comerțului regional și interregional, precum și cu stiluri de viață care se învâneau din ce în ce mai mult în jurul muncii. În definitiv, o lume în care raționalitatea economică specifică noii clase emergente a înlocuit legăturile obișnuite ale economiei feudale ca să pătrundă în toate dimensiunile vieții cotidiene.

Tot atât de importante, dacă nu mai mult, au fost schimbările ce s-au produs pe planul cultural și al ideilor. În 1517, preotul german Martin Luther își afișa cele 95 de teze celebre pe porțile catedralei din Wittenberg, care inițiau calea spre Reformă, o nouă religiozitate care nu numai că fărâmița unitatea catolicismului, ci inaugura și o perioadă lungă de războaie religioase sângeroase, promova raportul direct al credinciosului cu Dumnezeu și cu Scripturile, eliminând în acest fel medierea Bisericii și recursul la autoritatea ei.

La răspândirea noilor idei religioase în special, și a cunoașterii în general, a contribuit decisiv descoperirea tiparului și a caracterelor mobile, inventate de Johannes Gutenberg la jumătatea secolului al XV-lea; un instrument revoluționar care a dat un impuls uriaș răspândirii și schimbului de cunoaștere, facilitând și făcând mai puțin costisitoare reproducerea manuscriselor.

Cu toate acestea, merită amintit că, pe vremea aceea, încă nu exista o comunitate științifică internațională așa cum o înțelegem noi azi, care se articulează în jurul unor elemente cum sunt congresele, revistele, bursele de studiu sau schimbul de

profesori pe perioadă determinată în universități diferite de cea în care profesează de obicei. Pe atunci începea să existe o comunitate de învățați din ce în ce mai numeroasă și mai importantă din punct de vedere social care avea să înlocuiască în cele din urmă clasa erudiților izolați care depindeau de Biserică; totuși, această comunitate era încă în stare embrionară și depindea în mare măsură de relații personale. De exemplu, abatele Mersenne (1588–1648), care, după cum vom vedea, a reprezentat o figură de bază pentru Descartes și răspândirea operei sale, a acționat în acest context ca un creator și promotor de rețea, favorizând întâlniri și înlesnind relații și contacte între intelectuali din toată Europa. Însă, în general, acești intelectuali rămăneau într-o stare de cvasiizolare, comparabilă într-un anume fel cu cea a călugărilor medievali – sau cel puțin asta este impresia pe care o avem privind situația în funcție de parametrii noștri actuali. Ca să ne facem o idee despre imperfecțiunile comunicărilor științifice din epocă, ar fi suficient să spunem că același Descartes nu a considerat în nici o clipă a vieții lui oportun să citească mecanica lui Galileo (sau poate nu a avut timp) sau că a murit fără să cunoască legile lui Kepler despre mișcarea planetelor, care au fost prezentate la Paris în 1639 și oricum au avut repercusiuni destul de relative.

Între ortodoxie catolică și iubire de adevăr

Totuși, un punct pe care merită să-l evidențiem este relația protagonistului nostru cu Biserica. De fapt, pentru a-l înțelege pe Descartes, trebuie să plecăm de la situația de criză religios-culturală pe care o aducea cu sine epoca, fiindcă aceste circumstanțe au influențat în mod special viața și cariera lui. Nu numai că în

tinerețe a luat parte la unele războaie religioase ale timpului – mai precis la primele momente a ceea ce azi cunoaștem sub numele de Războiul de Treizeci de Ani –, dar, din cauza condiției sale de cercetător modern, s-a situat într-o relație *a priori* suspectă cu Biserica.

Ca filosof neagreat de nici un ordin religios, Descartes și alții ca el au încarnat pentru *establishment*-ul cultural al vremii una dintre principalele probleme ce trebuiau înfruntate, dacă nu chiar principala: anume ca un laic să se poată implica în presupuneri doctrinale care fuseseră mereu competența exclusivă a administratorilor și păstrătorilor credinței. Cum se întâmplă azi cu ordinele profesionale privitor la așa-zisul „abuz de profesie“, și Biserica era foarte geloasă pe ceea ce considera drepturile și prerogativele sale și nu ar fi permis ușor cuiva să pătrundă în domeniul său.

Dincolo de conținutul anumitor controverse, motivul autentic de scandal era că un scriitor, doar cu uzul rațiunii sale – sau, mai bine zis, independent de adevărul relevant –, pune în discuție doctrina despre lume așa cum era ea propusă de Scripturi. Și, cu siguranță, acesta era cazul unui autor precum Descartes, fie că el voia sau nu. De la catedra aulelor universitare, la fel ca de la amvon, se proclama adevărul oficial, dar acest adevăr era din ce în ce mai amenințat. După o argumentație care începea să se înfiripeze, promovată de cercurile de orientare mai științifică, religia trebuia să se limiteze să învețe lumea cum să ajungă în cer și să lase știința să explice ce este cerul.

Termenii dezbaterii erau clari: era necesar să se stabilească cine trebuia să se pronunțe despre modul în care funcționau astrele și planetele – sau despre cum era lumea în general – și cu ce resursă ar fi trebuit să fie făcută, cu credința sau cu rațiunea. Cu toate acestea, nu prea erau clare metodele cu care să se

Războaiele religioase în Franța sau „Parisul merită o slujbă religioasă“

Nu numai rațiuni de ordin teologic au contribuit la răspândirea rapidă a Reformei în mai multe țări din Europa. În clasele sociale mai sărace, succesul ei a fost înlesnit de exasperarea profundă față de viața prea puțin exemplară a mare parte din clerici, care reflecta foarte puțin sau deloc preceptele pe care le predicau. În schimb, în vârful acestei piramide sociale, o parte a aristocrației locale și din marile centre urbane vedea în Reformă posibilitatea de a-și afirma propria autonomie față de ingerințele de la Roma sau ale diferitelor autorități „centrale” (împărat sau rege) și, în același timp, o deschidere spre posibilitatea de a confisca ispititoarele averi bisericești. Curând, ca o consecință a tuturor acestor lucruri, Reforma s-a transformat din controversă teologică în problemă politică de prim ordin.

Patria lui Descartes nu s-a dovedit imună la fenomenul care zguduia bătrânul continent. După primii ani de relativă toleranță, începând din 1530 suveranii de Valois au optat pentru o politică sângeroasă de represiune a susținătorilor ideilor reformiste, asta neîmpiedicând însă societatea franceză să se scindeze în două blocuri opuse: pe de o parte catolicii, pe de alta hughenotii (nume dat calviniștilor francezi). Ambițiile politice și fanatismul încăpățânat al unora și al celorlalți au generat o perioadă lungă marcată de tot felul de violențe și de abuzuri, care avea să se încheie doar la sfârșitul aceluia veac. Pe atunci, Franța era însângeratată de așa-zisul război al celor trei Henrici – confruntarea dintre Henric al III-lea (rege legitim și catolic), Henric de Guise (catolic și el, dar candidat la tron din partea facțiunii opuse celui dintâi), și Henric de Navarra Bourbon (conducător al partidului hughenot). Asasinarea primilor doi în decurs de un an a părut să aducă Franța într-o fundătură: Henric de Bourbon devenea astfel moștenitorul legitim al tronului, dar înscăunarea lui era împiedicată de opoziția Spaniei catolice și de faptul că regele

aspirant era excomunicat. În fața unei asemenea dileme, Henric de Navarra nu a ezitat să-și renege vechea confesiune calvinistă ca să elimine astfel toate obstacolele care se interpuneau între el și tron și, după cum spune legenda, atunci a pronunțat celebra frază „Parisul merită o slujbă religioasă”. În 1598, la patru ani de la încoronare, noul rege semna tratatul de pace cu Spania de la Vervins și promulga Edictul de la Nantes, prin care se recunoștea ampla libertate de cult a hughenotilor francezi. După aproape un secol de violență religioasă, în regatul francez părea să revină pacea.

rezolve dezbaterea, mai mult sau mai puțin violentă, în funcție de circumstanțe. Efectiv, în epoca lui Descartes și în cea imediat anterioară nu puțini au fost cei care au trebuit să îndure opoziția Bisericii în sarcina de a reformula paradigma filosofico-culturală care ar fi permis înțelegerea lumii, subiect deloc banal în acea perioadă: o demonstrează condamnările la moarte decretate de Inchiziție care vizau doi intelectuali precum Miguel Servet (1509–1553) și Giordano Bruno (1548–1600). De fapt, Descartes cântărise atent acest risc înainte de a-și publica prima operă, deși, cel puțin aparent, el nu era în pericol de moarte. Spre norocul lui, disputele în care a intrat cu privire la acest subiect nu i-au pus niciodată viața în pericol.

În orice caz, văzând condamnarea lui Galileo din 1633, în urma căreia astronomul s-a văzut silit să-și retracteze și să-și nege public ideile despre cosmos și planete, Descartes a găsit suficiente motive să nu-și publice un text pe care îl terminase de scris chiar în acel an: *Tratat despre lume*. Doar patru ani mai târziu, începând din 1637, și căutând permanent să fie agreat de cele mai progresiste sectoare ecleziastice, a îndrăznit să își afirme

public propriile idei; trebuie să admitem că prudența lui nu s-a dovedit prea eficientă, deoarece la un moment dat a fost asaltat, chiar cu oarecare intensitate, de polemicile teologice suscitade de cărțile lui, deși avea mulți prieteni și locuia în Olanda liberală, poate cea mai tolerantă țară la acea vreme.

După cum am văzut, Descartes nu avea un temperament revoluționar și nici vocație de martir; din contră, era exact invers. „Nu-mi stă în fire să înot contra curentului“, i-a scris el unui prieten în 1644. După părerea unora, preocuparea lui de a nu fi repudiat de Biserică a fost chiar excesivă, la fel și tentativele de a rămâne în raporturi bune cu instituția. Alți oameni de știință din vremea lui au ajuns să susțină public idei asemănătoare cu ale lui Galileo în medii nu atât de favorabile ca Olanda, dar Descartes a hotărât că era mai bine să nu publice *Tratatul despre lume* și să evite astfel o posibilă condamnare din partea Bisericii. Chiar s-a străduit să își transforme propria filosofie în noua filosofie oficială a catolicismului (în locul aristotelismului scolastic), tentativă care, fără îndoială, era menită să eșueze.

Situația – într-un fel inevitabilă – în care s-a aflat Descartes a fost, deci, următoarea: cu toată purtarea lui moderată și cu dorința de a fi agreat de Biserică, ideile lui (sau, mai bine spus, raționamentele lui independente) păreau să-l ducă la polemici religioase pe care, mai devreme sau mai târziu, ar fi trebuit să le înfrunte, și așa s-a și întâmplat. Poate cel mai mult are importanță că, ajuns aici, nu s-a sustras confruntării. Dincolo de toate auspiciile și de vicisitudinile cu privire la felul în care i-a fost primită opera, rămâne faptul că Descartes face parte, în poziție proeminentă, din acel proces istoric pe care îl numim modernitate (să faci din rațiune o resursă autonomă și să eliberezi știința de legături ori de aserviri religioase) și că întotdeauna